

Købstadslatin eller nationalromantik?

– Indbyggerbetegnelser i Varde Kommune

Af John V. Jensen

Indledning

Københavnere, århusianere, odenseanere osv. sådan hedder det – det er da klart. Billedet bliver imidlertid hurtigt sløret, så snart man vender blikket væk fra de større byer – købstæderne. Og hvad kalder man egentlig de mange indbyggere i det område, der pr. 01.01.07 hedder Varde Kommune? Er det vardere, nymindegabianere, henninger, ølgodter og oksbøller? De færreste vil formentligt godtage en eneste af disse, men hvorfor egentlig ikke? Ofte har jeg spurgt de lokale i de mindre samfund efter indbyggerbetegnelser, officielle såvel som uofficielle – men sjældent har man kunnet give mig noget brugbart svar. Derfor satte jeg mig for at finde ud af, hvorvidt der overhovedet eksisterer indbyggerbetegnelser i **alle landets** mange lands- og stationsbyer eller om der måske findes nogle sproglige regler, hvormed man så i det mindste ville kunne danne nye indbyggerbetegnelser?

Jeg blev i første omgang opmærksom på, at der på Afdeling For Navneforskning på Københavns Universitet findes et kartotek med ældre optegnelser af indbyggerbetegnelser. Det drejer sig om et materiale, som afdelingen har fået stillet til rådighed af Dansk Sprognævn. Materialet er indsamlet lokalt, hvilket naturligvis øger dets værdi, men man må konstatere, at der hersker en vis vilkårlighed og subjektivitet fx hos meddelerne. Materialet har betydelige huller, og det kan derfor være svært at etablere en pålidelig kronologi. Dertil kommer, at proveniensen dvs.

oplysningernes oprindelse ofte er dunkel, fordi der ikke er konsekvent dokumentation for alle indberetninger. Det gælder i nogen grad også det materiale, som jeg har benyttet mig af *for nærværende*. Ikke desto mindre er kartoteket et godt sted at starte en undersøgelse af de danske indbyggerbetegnelser. Jeg har desuden suppleret materialet med en skriftlig rundspørge blandt beboerne i Varde Kommune, for at undersøge hvilke indbyggerbetegnelser, der er i brug i dag.¹

Opgaven fører os snart ind i det danske sprogs spændende løngange og traditioner. De ældste spor tager os tilbage til senmiddelalderen og de nyeste frem til 2008. Arbejdet satte mig endvidere på sporet af en af de lokale indberettere og pionerer inden for udforskningen af indbyggerbetegnelser nemlig cand. theol. et mag. Lønneth fra Henne eller »Vestjyllands lærdeste mand«, som han også blev kaldt, og som i 1940'erne optegnede mange lokale indbyggerbetegnelser ved siden af en række andre studier. På egnen huskes Lønneth stadig som den stude-rede og verdensfjerne mand, der gik rundt i Henne-området talende højlydt med sig selv. I artiklens slutning vies han et kapitel.

Hvad er indbyggerbetegnelser?

En dansker er en person, der er bosiddende i Danmark, en fynbo på Fyn og så videre. Umiddelbart skulle man derfor tro, at der med indbyggerbetegnelser er tale om faste størrelser.

Gammelt kort over Sydvestjylland fra 1768. Hjemsted for vardensere, nevlinger, strellinger, hoboer, oksblinger og fåborgensere og andet godtsfolk. Det kongelige bibliotek.

Det viser sig dog snart, at det i praksis først og fremmest er købstæderne og landsdelene, hvor de specielle indbyggerbetegnelser for alvor er almindelige og har bidt sig fast, men indbyggerbetegnelserne er nu ikke bare forbeholdt købstæderne, og som vi skal se, støder vi også på dem i stationsbyerne og mange andre steder.

Indbyggerbetegnelser dannes ved at man tilføjer en afledningsendelse til et stednavn eller ved sammensætning af et stednavn og et selvstændigt ord. Og i modsætning til sted- og egen-

navne som Filsø og Blåvand optræder indbyggerbetegnelser ikke så ofte i de ældre skriftlige kilder, fordi de ikke som stednavne er nedfældet på kort og skøder m.m., men optræder mere tilfældigt i avisartikler, retssager, breve o.l. Der har aldrig været det samme behov for indbyggerbetegnelserne som for stednavnene, og meget tyder på, at der først og fremmest har været brug for dem i byer med relativt mange indbyggere. Det er også i disse miljøer, hvor der tidligt var aviser el. lign., der henvendte sig til *-ianerne* eller -

enserne osv. Kort sagt så er indbyggerbetegnelserne mindre givende end stednavnene i topografisk, historisk og kulturel henseende.

På dansk kan indbyggerbetegnelserne dannes på flere forskellige måder, og det er som allerede antydnet oftest sket ved, at ordet *-bo* eller afledningsendelserne *-ing*, *-er*, *-ianer*, *-enser*, *-it* og *-eser* er tilføjet navnet på det sted, hvor vedkommende bor.² Stednavnet er således det faste element, mens forskellene opstår i aflednings- eller sammensætningsendelsen, og det forunderlige eller besværlige er, at det er muligt at danne nye indbyggerbetegnelser, men også at der i flere tilfælde findes konkurrerende betegnelser på samme tid, mens en bestemt betegnelse i andre tilfælde er blevet en helt fast del af det danske sprog fx *københavn* uden konkurrence fra *københavnianer* eller *københavnser*, der begge forekommer utænkelige. I virkeligheden kan indbyggerbetegnelserne frit dannes om end sproget dog i en række tilfælde følger nogle regler, som vi skal se nærmere på.

Trods sprogforskningens, kan man vist godt sige, stedmoderlige interesse for indbyggerbetegnelserne, så optræder de jo ikke desto mindre i sproget, og noget tyder også på en sammenhæng mellem de ældste indbyggerbetegnelser og byernes betydning, størrelse og status i historisk henseende.

Varde Kommune

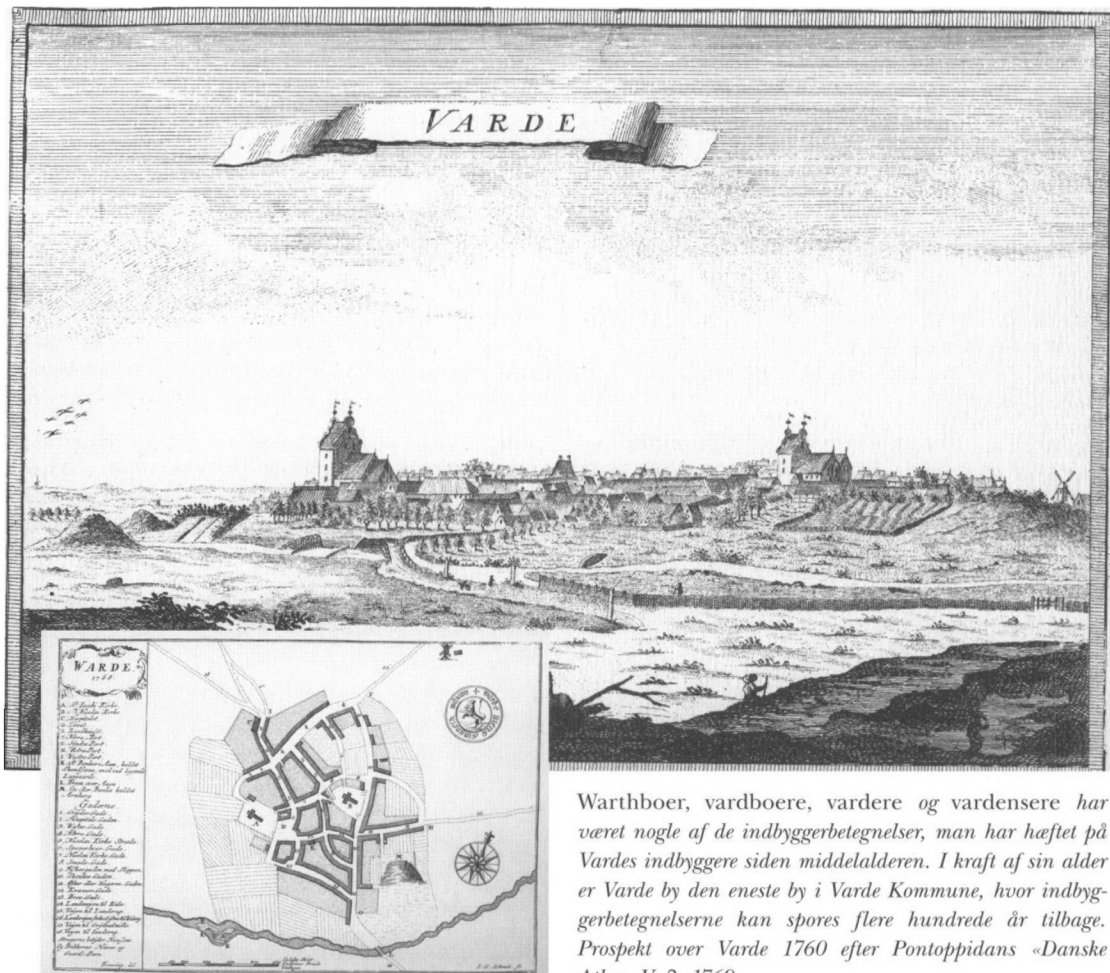
I det område, som i dag udgør Varde Kommune, er der kun én købstad med middelalderlige privilegier, og det betyder, at optegnelser dvs. de skriftlige overleveringer bortset fra købstaden Varde, er ret sparsomme og i særdeleshed fra tiden før 1900. Opgaven er derfor ikke så ligetil, hvis man vil undersøge, hvilke indbyggerbetegnelser, man opererer med i dette område. Det føromtalt kartotek over registrerede indberetninger om indbyggerbetegnelser rummer heldigvis en hel del optegnelser fra fire af de fem

tidligere kommuner i den nuværende Varde Kommune, det drejer sig om Blaabyerg, Blåvandshuk, Ølgod og Varde, mens det østligste område, den gamle Helle Kommune, slet ikke er repræsenteret.³ Det hænger naturligvis sammen med, at der i den tidligere Helle Kommune kun er mindre byer, men det kan også skyldes en ren tilfældighed, da der aldrig har været foretaget nogen systematisk registrering af indbyggerbetegnelser i de danske landdistrikter. Således beror indberetningerne i området på nogle ganske få personer, der af forskellige årsager interessererede sig for emnet. Lokalt drejer det sig om cand. theol. et mag. Lønneth, Anders Vedel og Marius Kristensen, Askov. Takket være disse personer har vi altså en del ældre indbyggerbetegnelser indsamlet i perioden 1919 til 1948, der dog sagtens kan vise sig at være forældede eller glemte, hvad jeg skal vende tilbage til. Det forholder sig jo sådan med sproget, at det på trods af ordbøger og regler først og fremmest eksisterer i brugen, ellers er det dødt. Lad os nu se på de almindeligste måder at danne indbyggerbetegnelser på.

Købstadslatin

Indbyggerbetegnelserne dannes som allerede nævnt ved hjælp af en afledningsendelse (suffix). Flere af disse har deres oprindelse i latinske former, mens de resterende er danske former.

Blandt de afledningsendelser, der har deres oprindelse fra latin er *-(i)aner*, *-(n)it*, *-eser* og *-(g)enser*. De fleste vil kende *århusianer* dvs. en indbygger i Århus og *skibonit* dvs. en indbygger i Skive, mens *asseneser* betegner en person i Assens, om end denne endelse er meget sjældent brugt i købstæderne, men helt almindelig når det gælder nationalitetsbetegnelser fx *kineser* dvs. en person hjemmehørende i Kina. Den sidste af de latinske endelser finder vi i fx *ripen-ser*, *vardenser* og *esbjergenser*. Særligt ved den sidste

Warthboer, vardboere, vardere og vardensere har været nogle af de indbyggerbetegnelser, man har hæftet på Vardes indbyggere siden middelalderen. I kraft af sin alder er Varde by den eneste by i Varde Kommune, hvor indbyggerbetegnelserne kan spores flere hundrede år tilbage. Prospekt over Varde 1760 efter Pontoppidans «Danske Atlas» V, 2, 1769.

endelse bør man lægge mærke til, at adskillige af vores købstadsnavne tilfældigvis ender på *g*, og det har efterfølgende bevirket, at mange nu opfatter dette *g* som endelsens begyndelsesbogstav, og derved er der opstået en ny afledningsendelse nemlig *-genser*, der bruges med stednavne med en anden lydlig struktur som for eksempel *hobrogenser*, *brønderslevgenser*, og det peger

også på, at der med indbyggerbetegnelserne er en tendens til, at man konstruerer nye former ved analogier.⁴

I litteratur om emnet har der været en tendens til at mene, at de latinske endelser går tilbage til middelalderens akademiske miljøer i klostre, kirke- og universitetslatin samt i matriklernes og doktordiplomernes latinske tekster.⁵

Universitetsmiljøet, men måske særligt katedral- og latinskolerne i købstæderne har givetvis spillet en rolle.⁶ Således anfører reformationens kirkeordinans fra 1537, at der skulle være en latinskole i alle daværende købstæder.⁷ I Varde Kommune nævnes latinskolen i Varde første gang i 1542.⁸ Latinskoleordningen kan meget vel have haft betydning for, at vi bruger afledningsendelser fra latin i daglig tale. Det er dog ikke alle spor der peger i den retning, men det vender jeg tilbage til om lidt.

Ude på landet

Ved siden af de latinske endelser findes også en håndfuld danske afledningsendelser og sammensætningslementer. Blandt de danske eksempler støder vi på *-bo* og *-boer*. Her er *-bo* i virkeligheden et navneord og beslægtet med udsagnsordet *bo*, og her er der tale om en sammensætning, og ikke som i de andre tilfælde en afledt endelse. Ordet findes kun i de nordiske sprog og oftest i Danmark og Sverige, og indbyggerbetegnelserne kendes i flere tilfælde tidligt i middelalderen, men kan jo sagtens være endnu ældre.⁹ Vi kender det jo alle fra *skagbo* og *fynbo*.

En anden af de danske endelser, der tillige hører til de ældste er: *-ing*, som vi finder det i fx *tønd(e)ring*. Ved *-ing* er der tale om en dannelsesstype med fællesgermanske aner. Og vi finder det i forbindelse med, at man angiver folk som stammende fra øer fx *samsing*, *alsing*, men *-ing* kan altså også bruges til at danne ord for beboere i landsbyer og købstæder. Afledningsendelsen *-ing* har været flittigt anvendt i sproget, og bl.a. findes den også i ord, der betegner personer usling, olding, men også i stednavne som Bramming, Jelling og Svinninge etc.¹⁰

En tredje og den måske mest almindelige af de danske indbyggerbetegnelser har afledningsendelsen *-er*. Den er nok mest kendt i *københavnner*. Denne endelses rødder går også langt tilbage i

tiden og er i sidste ende lånt fra latin til de germanske sprog. Også denne endelse findes ofte i personbetegnelser fx fodboldspiller, morder, forfatter etc. Endelsen optræder frem for alt i betegnelser, der angiver folk som hjemmehørende i byer eller bydele. Igen kan *københavnner* tjene som eksempel, et andet kunne være *vesterbroer*. De bruges dog også om folk, der stammer fra et område snarere end en bestemt by jf. *bornholmer*, *slesviger*, men også meget hyppigt når det gælder nationalitetsbetegnelser som *østriger*, *tysker* etc.¹¹ Lad os nu se på, hvilke indbyggerbetegnelser, der har været i brug i Varde Kommune.

Vardenserne Warthbo & Vardboe

Som områdets eneste købstad er det ikke overraskende, at det er i Varde, indbyggerbetegnelserne kan spores længst tilbage. Faktisk går den først registrerede helt tilbage til 1377 dvs. Margrete I's regeringstid, hvor en Nicholau Warthbo omtales.¹² Det vil altså bl.a. sige, at den i dag mest gængse indbyggerbetegnelse *vardenser* i virkeligheden slet ikke er middelalderlig, men af nyere dato. Det er dog korrekt, at fx ripensis og vardensis bruges i de latinske tekster, men det indsamlede materiale peger på, at det var de danske betegnelser som fx *riber* og *Warthbo*, der optræder i de danske tekster og dermed sandsynligvis også i det danske sprog. Næste gang vi støder på en betegnelse for en indbygger i Varde er godt 200 år senere nemlig i 1579, hvor en Jens Vardboe omtales.¹³ De ældste eksempler fra Varde er overleveret i funktion som et persontilnavn. Derved stemmer de to overleverede betegnelser godt overens med det øvrige billede, hvor netop endelsen *-bo* ses meget anvendt i middelalderen. Vardbo gik siden af brug, og i den næste registrerede betegnelse fra Varde dateret 1632, altså knap hundrede år efter etableringen af latinskolen i Varde, skulle man jo tro, at det latiniserede *vardenser* omsider ville dukke op.

Det gør det nu ikke, og i stedet støder vi på en ny betegnelse: *varder* i en præsteindberetning til Ole Worm, hvor det nu er en anden dansk endelse *-er*, der anvendes. Det ældste vidnesbyrd om det nu enerådende *vardenser*, har jeg fundet i kandidat Lønneths korrespondance fra 1897, hvor han anvender betegnelsen.¹⁴ Den første officielle registrering af vardenser dukker først op så sent som i 1942!¹⁵ Derefter er betegnelsen *vardenser* plur. *vardensere* enerådende og er registreret igen i 1957, 1963, 1968 og 1972. Vardenser er i dag enerådende og passer umiddelbart godt til en købstad med middelalderlige privilegier – men den er faktisk først registreret i det 20. århundrede, og det tyder unægtelig på, at den først er dukket relativt sent op. Til gengæld har den i løbet af det 20. århundrede udkonkurreret alternativerne totalt jf. min undersøgelse, hvor 64 ud af 89 besvarelser anfører netop den som betegnelse for en indbygger i Varde.

Nevlinger og Oksbøller?

Nu består Varde kommune jo også af andre byer end Varde, men ingen af disse indbyggerbetegnelser historie går ret meget længere tilbage end 1880'erne og mange er endda en anelse yngre. Det må hænge sammen med, at der er tale om lands- og stationsbyer – alligevel kan det være interessant nok at se på de registreringer, der faktisk foreligger, al den stund disse indbyggerbetegnelser ikke på samme måde som *vardenser* er i daglig brug. Lad os først se på lokale indbyggerbetegnelser med den gamle danske afledningsendelse *-ing*.

Stationsbyen Nørre Nebel ligger i det nordvestligste hjørne af kommunen, og her støder vi på to indberetninger med indbyggerbetegnelsen *nevlinger*. Den ældste af indberetningerne stammer fra 1918, og vi finder den samme betegnelse registreret igen i 1948.¹⁶ I Lønneths korrespondance er jeg desuden stødt på en

alternativ betegnelse fra 1897, hvor han taler om *neblinger*, der jo helt svarer til *nevling* bortset fra, at det ligger tættere på skriftsproget, men som med meget stor sandsynlighed skal udtales med *w*.¹⁷ Noget tyder altså på, at *nevling* har været i brug – og jeg er da også stødt på betegnelsen et par gange i forbindelse med min undersøgelse, men mere typisk er nok *en fra Nr. Nebel*. Derudover finder vi et *-ing* i forbindelse med indbyggerne i landsbyen Strellev, hvor indbyggerne er registreret som *strellinger*.¹⁸ Lidt længere mod syd finder vi Orten, hvor indbyggerne er betegnet *ortninger*.¹⁹ Samme afledningsendelse støder vi desuden på i Oksbøl vest for Varde, hvor følgende indbyggerbetegnelser er registreret nemlig: *oksbølling* eller synkoperet til *oksbling* fra 1919, og disse er igen registreret i 1948.²⁰ I den forbindelse er det ikke uinteressant at bemærke, at Oksbøl i nærheden af Haderslev indgår i indbyggerbetegnelsen *oksbøller*, dvs. med afledningsendelsen *-er*, men denne form kendes imidlertid ikke i forbindelse med Oksbøl i Ål sogn, Vester Horne Herred, Ribe Amt.²¹ Dette understreger, at afledningsendelserne kan variere fra lokalsamfund til lokalsamfund ligesom den samme købstad kan have to-tre konkurrerende betegnelser. I sidste ende synes det ikke mindst at have at gøre med »lydlighed«, simpelthen hvordan det klinger? Kun *nevling* dukker op i min undersøgelse, mens *strelling*, *oksbling* osv. tilsyneladende ikke bruges ret meget mere, hvis overhovedet. I stedet har enkelte i min undersøgelse svaret *oksbølgenser*, *oksbølboer* og *strelleogenser*.

-bo

Et andet gammelt dansk sammensætningselement er som nævnt *-bo*, og dette kendes i kommunen fra landsbyen Kvong, hvor betegnelsen *kvongboer* (*kvongbo*) er registreret så tidligt som i 1912.²² Ligesom vi støder på endelsen ved indbyggerne i Ho, hvor betegnelsen *hobo* er registre-

ret i Feilbergs ordbog (1886-93).²³ Hvor meget det mundrette *hobo* er blevet brugt er svært at sige, i hvert fald kender vi også en senere indberetning, hvor betegnelsen for indbyggere i Ho er *honing*.²⁴ Min spørgeskemaundersøgelse viste imidlertid, at både *hobo* og *kvongbo* endnu er i brug, mens *honing* tilsyneladende er gået af brug, men da det kun drejer sig om en mindre undersøgelse er svarene naturligvis forbundet med en vis usikkerhed.

-er

Den tredje af de danske endelser nemlig *-er* finder vi her i området i fx *billumer* dvs. en indbygger fra Billum.²⁵ Samme endelse ses brugt i *tistrupper*, hvor den er registreret om indbyggere i Tistrup.²⁶ Denne endelse findes desuden i *outrupper* dvs. en borger fra Outrup.²⁷ Ikke desto mindre kendes der flere konkurrerende betegnelser i Outrup således *outrupboere* og *outrupsownere*.²⁸ Endelsen *-sogner* dukker i øvrigt også op i *lundsownere* dvs. indbyggerne i Lunde lidt nordøst for Outrup.²⁹ Denne endelse er også registreret i Ølgod nemlig *øølgodsowners* samt *olgesownere*.³⁰ Endvidere er den registreret om indbyggere i Horne allerede i 1890 af Evald Tang Kristensen *hwånnssownere*, der kendes i yderligere tre varianter *hornesogner*, *æ hwonsouner* og *hwånsownere* om indbyggere i Horne nord for Varde, dertil kommer også *hornelunder*.³¹

Af spørgeskemaundersøgelsen fremgik det, at *øølgod-borger* har en lille forrang med tre frem for *øølgodboer* og *øølgoder* med hver én. *Horneborger* dukker op i én besvarelse, mens de tidligere registrerede ikke dukkede op, hvilket kan bero på den tilfældighed. Hvad angår Outrup svarede en *outrupgenser* og en anden *outrupborger*. Igen er den mest nærliggende konklusion, at der i de pågældende byer hersker usikkerhed om indbyggerbetegnelserne, og at indbyggerbetegnelserne kun bruges ganske lidt.

-folk og -bisser

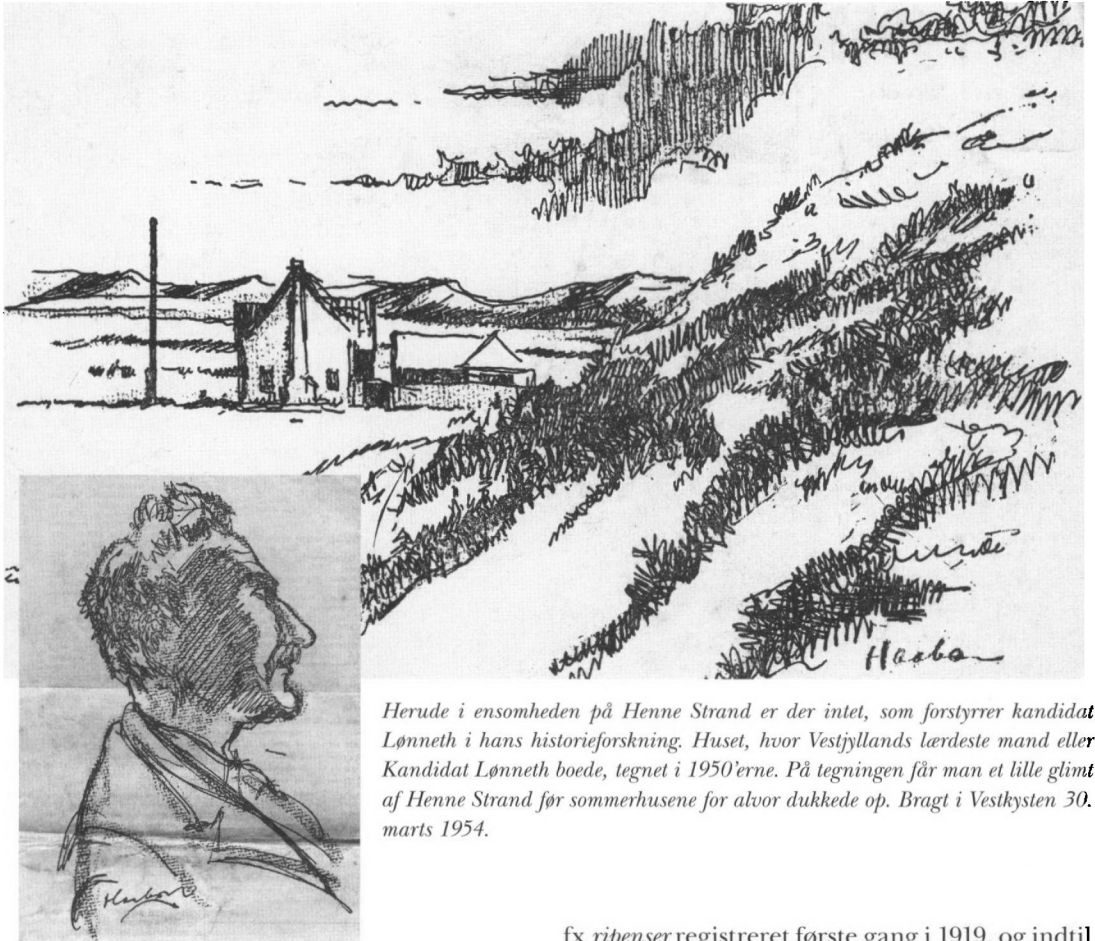
Et sidste sammensætningselement, som jeg kort vil nævne er *-folk*, der især i jysk ikke er ualmindeligt.³² Her i området finder vi det om indbyggerne i Lønne, hvor der omtales *lønne folk*.³³

Helt uden for nummer er *hennebisser* eller *hennebysser*?³⁴ Det drejer sig om nogle alternative elementer, som er indberettet af kandidat Lønneth, men desværre uden nærmere dokumentation, ligesom afledningsendelsen *-bisser* heller ikke optræder i litteraturen³⁵. Min undersøgelse peger imidlertid på, at disse er gået helt af brug, måske til fordel for *henneboer*, som jeg har registreret i undersøgelsen – men igen er usikkerheden stor – og det daglige behov for indbyggerbetegnelser i Henne og Lønne lille.

Nationalromantik?

Som allerede antydnet kunne noget faktisk tyde på, at *vardenser* måske slet ikke stammer fra den brogede middelalders købstadslatin, der blev brugt af kirken, klostervæsenet og latinskolerne; men at der måske snarere kunne være tale om en nationalromantisk konstruktion.

På den anden side: kunne *vardenser* ikke være blevet til som en sen analogislutning i forhold til middelalderens mægtige Ribe? Intet tyder på det, og ser man nærmere på de latinske endelser over hele landet, er det kun rent undtagelsesvist, at de er kildemæssigt belagt før det 20. århundrede! Den store sprogforsker Peter Skautrup berører i værket *Det Danske Sprogs Historie 1-5* dette punkt, men er påfaldende vag i sin formulering. Han skriver, at de latinske afledningsendelser *antageligt er udgået fra gamle katedralskolemiljøer*,³⁶ og dette er da ikke umuligt, men hvis vi tager Varde som eksempel, så forsvandt latinskolen allerede med *Nedlæggelsen af de mange smaa overflødige Latinskoler* i 1739-40.³⁷ Det interessante er derfor, at ikke alene Varde, men alle de eksisterende indbyggerbetegnelser med latinske

Herude i ensomheden på Henne Strand er der intet, som forstyrrer kandidat Lønneth i hans historieforskning. Huset, hvor Vestjyllands lærdeste mand eller Kandidat Lønneth boede, tegnet i 1950'erne. På tegningen får man et lille glimt af Henne Strand før sommerhusene for alvor dukkede op. Bragt i Vestkysten 30. marts 1954.

afledningsendelser først er kildemæssigt belagt næsten 150 år senere. Det tyder derfor ikke på, at der foreligger en nogen nagelfast historisk kontinuitet, for så burde det kunne aflæses i kildematerialet, og det kan det netop ikke! Det lader til, at de latinske afledningsendelser er af nyere dato – præcis som kildematerialet også viser.

Vender vi blikket bort fra Varde-egnen, så er

fx *ripenser* registreret første gang i 1919, og indtil da synes *riber* at have været det almindelige og ældste – registreret første gang i 1375. Derfor må betegnelsen *vardenser* formentlig være dukket op på nogenlunde samme tidspunkt som de andre latinske endelser, måske som en analogidannelse. Således er *ålborgenser*, *koldingenser*, *vejlenser*, *ripenser*, *esbjergenser*, *århusianer*, *horsensianer*, *randrusianer/randersianer*, *soraner*, *korsoraner*, *fredericianer*, *helsingoraner*, *nakskovit*, *skibonit* alle registreret så sent som fra 1890'erne og frem til 1942. Eneste undtagelse er *odencianer*, der er

registreret så tidligt som i 1833, mens den nu mest gængse form *odenseaner* først dukker op i 1927! Mange af disse nu almindelige betegnelser er første gang registreret i Christen Møllers bog om *De romanske sprogs indflydelse på nygermansk*, hvori han opregner mange af de latiniserede indbyggerbetegnelser, der givetvis har været en del af dansk sprogbrug i 1927, men intet tyder altså på, at deres rødder går længere tilbage end til sidste halvdel af 1800-tallet. Som et kuriosum bør man bemærke, at *esbjergenser* dukker op samtidig med de øvrige, men det må jo naturligvis være en analogidannelse, da Esbjerg som bekendt ikke eksisterede som by før 1864 og først blev købstad i 1890'erne, og derfor hverken har en gammel tradition for latinskole eller klostre – og i den forstand er der tale om en anakronisme. Sagen er bare den, at kildematerialet peger på, at indbyggerbetegnelsen *esbjergenser* formentligt ikke er ret meget yngre, hvis overhovedet, end *ripenser* eller *århusianer*.

Når det handler om den »rigtige« middeldalder altså perioden fra ca. 1050-1536, så drejer det sig især om endelserne *-ing* og *-bo*, jf *warthbo* i 1300-tallet og *tøndring* (Tønder), der er registreret så tidligt som 1284. Dertil kommer endelsen *-er*, der ligeledes er meget gammel, således finder vi den tidligt i *riber* (1375), *varder* (1632) og igen i *vejler* (1747) og *viborger* (1851), denne endelse synes dog først for alvor af have vundet udbredelse lidt senere end *-ing* og *-bo*.

Indbyggerbetegnelser som *vardenser* og *ripenser* kunne altså tyde på, at der snarest er tale om nationalromantik, sandsynligvis et levn fra det 19. århundredes fortidsdyrkelse og historiebevidsthed. Måske har netop disse fremmedartede afledningsendelser endda været en måde for de ældre købstæder at definere en identitet på ved simpelthen at understrege købstædernes gamle historie. Min undersøgelse tyder i al fald på, at *de gamle katedralskolemiljøer*, men også kirken og

klostrene, kun kan have spillet en indirekte rolle i forbindelse med de nu meget udbredte indbyggerbetegnelser med latinske afledningsendelser i landets købstæder. De dukker ganske enkelt for sent op!

Spørgeskemaundersøgelsen

I de senere år har interessen for indbyggerbetegnelser i lands- og stationsbyerne som nævnt ikke været overvældende, og der findes ingen helt nye indberetninger. Derfor udarbejdede jeg i forbindelse med denne artikel en lille uofficiel undersøgelse i Varde Kommune, for derigennem at få en idé om, hvilke betegnelser der er i brug. Jeg har allerede berørt undersøgelsen i det ovenstående, men nu vil jeg komme lidt nærmere ind på resultatet

I undersøgelsen deltog 89 personer, alle bosat i Varde Kommune, og de blev bl.a. bedt om at besvare spørgsmålene: *hvilken betegnelse har en indbygger, hvor du bor? Hvad kalder du indbyggerne i nabobyer i kommunen?* Undersøgelsens helt klare resultat var, at *vardenser* er den absolut mest udbredte indbyggerbetegnelse i kommunen og optræder i 65 af 89 besvarelser, mens de alternative betegnelser *vardeboer*, *vardeborger* og *vardegenser* kun dukkede op i besvarelserne én gang hver. *Vardenser* anvendes dels af indbyggere i Varde, men også i den øvrige kommune. Dernæst kan man konstatere, at det næstmest udbredte er, at sige *dem fra X*, *en fra X* og *folk fra X*, hvilket ses i 25 af 89 besvarelser. Undersøgelsen viste også, at *-borger* som endelse er udbredt og dukkede op i 19 ud af 89 besvarelser, og det er bemærkelsesværdigt, fordi denne form tilsyneladende helt har udkonkurreret *-sogner* som endelse, hvilket jo tyder på at folk i dag snarere opfatter sig selv som borgere i en kommune end tilhørende det kirkelige sogn.

Indbyggerbetegnelserne kan i princippet dannes helt vilkårligt eller ud fra analogier fx

Blæstens susen imellem de tyndt bevoksede banker er de eneste lyde, der når Lønneth på det lille loftsværelse oppe under taget på det klosterlignende hus, hvor posten ofte er den eneste daglige gæst. Det engang ensomt beliggende hus er nu midt i et tætbebygget sommerhusområde. Kandidat Lønneths hus som det ser ud i 2008. Foto John V. Jensen.

Fåborg og Næsbjerg begge Varde Kommune, der typisk vil svare til hævdvundne indbyggerbetegnelser i købstæderne Fåborg og Esbjerg jf. *fåborgenser* og *esbjergenser*, og disse vil typisk fungere godt sprogligt, mens andre konstruktioner lyder mere umulige fx *oksbølgenser*.

Naturligvis ville man kunne sætte sig ved skrivebordet og konstruere nye indbyggerbetegnelser, der i videst muligt omfang stemmer overens med de endelser, vi har set på. Dette virker dog overilet, idet indbyggerbetegnelser med sikkerhed vil dukke op, hvis der skulle være brug for dem. Nye indbyggerbetegnelseres gennemslagskraft og succes vil afhænge af, hvorvidt de er tilstrækkeligt mundrette og effektive.

Endvidere fremgik det af undersøgelsen, at endelsen *-genser* faktisk er mere gængs end det oprindelige *-enser*, når den bruges til at danne en indbyggerbetegnelse med. Undersøgelsen

fremviste et væld af indbyggerbetegnelser kombineret ud fra de faste afledningsendelser, som vi tidligere så på. Der var *oksbølboere*, *oksbølgensere* og *ølgodborger*, *ølgodboer*, *ølgoder* foruden *neuling* og *newlborger*, *fåborggensere*, *næsbjerggensere* og *strellevgensere* samt *janderupborgere* og *janderupere*, *outrupborgere* og *outrupgensere*, *staruppere*, *kvongboer*, *årreboer*, *hoboer* og endnu flere, men alle nævnes de kun ganske få gange i undersøgelsen. Det kan naturligvis betyde, at der er en overvægt af indbyggere fra Varde, men det rører dog næppe ved, at indbyggerbetegnelser, i modsætning til hvad kandidat Lønneth og andres optegnelser tyder på, ikke er noget, som spiller en nævneværdig rolle i de mindre samfund i 2008, og det store spørgsmål, hvor meget de nogensinde har været brugt, melder sig også. Dette vil en mere omfattende undersøgelse naturligvis kunne klarlægge.

Efter nu at have set på indbyggerbetegnelser så lad os runde af med et besøg hos kandidat Lønneth i Henne.

Kandidat Lønneth alias Vestjyllands lærdeste mand

Huset, kandidaten – som han kaldes af alle – bebor, har en umiskendelig lighed med et gammelt spansk kloster. Det knejser i ensom majestæt imellem tyndt bevoksede sandbanker, fjernt ude spiller Vesterhavet sit dystre instrument, og den skarpe vind får ilden til at buldre lystigt i kakkelovnen på den gamle mands lille studereværelse, som ellers ikke er tilgængelig for fremmede – og som er placeret oppe under loftet.³⁸ Med sådanne malende vendinger portrætteres den øde og ufremkommelige Henne-egn og kandidat Lønneth i Vestkysten i 1954. Ordene leder læseren i retning af eksotiske fjerne tider. Det er historien, eller måske snarere myten, om den ensomme lærde mand i studerekammeret; en Montaigne-type eller måske nærmere en slags Don Quixote – en fantast i frivilligt eksil i Vestjylland. Man ser det for sig, hvordan journalisten bogstaveligt talt har forladt civilisationen til fordel for den yderste klitrække for at opsøge den ensomme lærde.

I dag mange år senere ligger Lønneths hus i et tætbebygget sommerhusområde, men i 1935, da Lønneth slog sig ned i Henne, og frem til tressernes begyndelse var det sparsomt med huse i det område, hvorfor beskrivelsen af det øde og forblæste sted passer ganske godt.³⁹

»Vestjyllands lærdeste mand« og kandidat Lønneth kaldes han – betegnelser, der understreger hans karakter af fremmedelement på disse breddegrader.⁴⁰ Kandidat Lønneth, som han konsekvent kaldtes lokalt, vidner dels om en respekt for manden, og dels måske også en manglende viden om, hvad det nu lige var, Lønneth havde en kandidatgrad i. Ja, det vil sige, Lønneth havde ikke bare én, men to kandi-

Jeg er aldrig alene – jeg lever mig i den grad ind i mine historiske studier, at de mennesker jeg læser om, bliver levende for mig. Søren Marinus Sørensen alias Kandidat Lønneth fotograføret i anledning af sin 90 års dag i august 1967. Blåbjerg lokalhistoriske arkiv.

datgrader, idet han både var cand.theol. og cand.mag., og det forklarer måske i virkeligheden, hvorfor det bare var kandidat Lønneth – det var på en og samme tid korrekt og lettest. Kandidat Lønneth spillede desuden l'hombre, og endnu kan man træffe på folk, der husker de muntre kortaftner, der gerne afsluttedes med et lille foredrag om et af de historiske eller sproglige emner, der optog kandidat Lønneth.

Søren Marinus Sørensen, alias kandidat Lønneth (1877-1973) blev født i Lønne som søn af husmand Jeppe Sørensen. I kraft af sin gode begavelse kom han på latinskolen i Ribe, for derefter at begynde på Københavns Universitet, hvor han først blev cand. theol. og dernæst

cand. mag. Desuden opholdt Lønneth sig flere år i udlandet, og bl.a. studerede han i Nottingham ved en arbejderhøjskole, og var desuden huslærer hos en dansk familie dels i Belgien, dels i Frankrig, hvorfor han beherskede fransk og engelsk i særdeleshed samt flere andre sprog. Under et ophold i Storbritannien sidst i 1920'erne blev han imidlertid udvist, hvilket fremgår af en engelsk deportationsordre fra 1929. Det fremgår desværre ikke af ordren, hvorfor Lønneth blev udvist, der ligger dog næppe nogen dramatisk hændelse bag, og en oplagt forklaring kunne være, at hans midler var sluppet op, og at han derfor var uønsket. I dagbøgerne findes desværre ingen omtale af episoden.

I nogle år var Lønneth ansat som bibliotekar i Toftlund, fortæller han i et interview i Vestkysten, hvor han skulle ordne en doktor Laustgårds bibliotek på ca. 70.000 bind. Herefter fortsatte han karrieren som lærer i bl.a. sprog og historie ved realskolen i Holstebro og siden ved Th. Langs gymnasium i Silkeborg. Indtil sygdom tvang ham væk fra arbejdsmarkedet.

Vi ved ikke præcist, hvordan Lønneths familie klarede at bekoste hans uddannelse, der jo blev ganske langvarig, idet han, hvilket var ganske usædvanligt omkring 1900, blev uddannet som både teolog og magister. Først og fremmest må det have været på grund af drengens begavelse, at det overhovedet lod sig gøre. I 1935 – knap 60 år gammel – vendte han tilbage til hjemegnen, hvor han købte et sommerhus ved Henne Strand. Her beboede han selv overetagen og supplerede sin pension ved at udleje underetagen til turister.

Af avisomtalerne og arkivmaterialet fremgår det, at Lønneth var en alsidig mand, der ikke kun interesserede sig for indbyggerbetegnelser, men også grammatik og Danmarks historie, ikke mindst tiden omkring og før Gorm den gamle. Sønderjylland, Frisland og Skåne var

også emner, der interesserede ham. Han fungerede således også som indberetter til bl.a. tidligere omtalte professor Peter Skautrup (1896-1982), Århus Universitet, der i 1932 oprettede Institut for Jysk sprog og kultur. Også nationalpolitisk var Lønneth engageret, og i avisartiklerne omtaler han sig selv som Ejderdanske,⁴¹ dvs. den opfattelse, som vandt frem efter det tyske kejserriges sammenbrud i 1918 og til 1947, at den dansk-tysk grænse ikke skulle fastlægges ud fra folkenes selvbestemmelsesret (sindelag), men ud fra en historisk argumentation om, at grænsen burde følge den ældgamle grænse, i første omgang ved Danevirke og senere længere mod syd ved Ejderen (ud fra afstemning). Interessen for de gamle »danske« områder førte flere gange Lønneth til grænselandet på cykel. Ligesom han også tog cyklen i de gamle svenske besiddelser i Skåne, Halland og Blekinge. Af hans pas fremgår det, at han også besøgte Norge, Grækenland og Italien. Rejsen til Italien foretog han i øvrigt sammen med den 96 år gamle kunstmaler Christen Lyngbo.

Den store interesse for sproget betød, at han var optaget af vestjysk dialekt ikke mindst i Vardesyssel. Dialekterne fra disse egne har deres rod i det gamle danske sprog fra vikingetiden, fortæller han i anledning af sin 85 års dag i 1962.⁴²

Navnet Lønneth er i øvrigt dannet af stednavnet Lønne; sognet, hvor kandidaten voksede op. Det er formentlig også interessen for grammatik og sprog, der fik ham til at interessere sig for indbyggerbetegnelserne, som han antageligt indsamlede i form af mundtlige overleveringer i lokalsamfundet – i hvert fald er det kun sjældent, at han angiver sine kilder, hvilket naturligvis er beklageligt set fra et forskningsmæssigt synspunkt. Lønneth synes i det hele taget at have været præget af et noget nationalromantisk syn på Danmark og »de tabte« områder, og det

virker som om noget af hans videnskab hviler på spekulationer.

På Blaabjerg Lokalhistoriske Arkiv findes et par kasser med notater, dagbøger, breve og en slags grammatik over hjemegnens dialekt. Derimod er der i arkivet ingen spor af optegnelserne vedrørende hans udforskning af indbyggerbetegnelserne – i en avisartikel i forbindelse med Lønneths 95 års dag, udtaler han, at: *Det omfattende materiale vedrørende dialektforskningen er forsvundet, og selv mener han, at det er blevet stjålet fra ham.*⁴³ Hvem der eventuelt skulle have stjålet materialet, får vi nok aldrig svar på, men væk er de i hvert fald! Kun indberetningerne til København kender vi. I det hele taget er der kun ganske lidt bevaret af Lønneths bibliotek og optegnelser. Selv fortæller han, at huset blev beslaglagt af tyskerne under besættelsen, ganske som så mange andre huse i de nuværende sommerhusområder, som fra sidst i 1942 blev afspærret på grund af tyskernes bygning af Atlantvolden. Tyskernes behandling af de beslaglagte huse kunne til tider være hårdhændet, og Lønneth fortæller, at dele af hans store bogsamling blev ødelagt i den forbindelse. Hvor han opholdt sig i disse år vides ikke.

Lønneths offentliggjorte publikationer begrænser sig, så vidt jeg kan se, til nogle relativt få artikler heraf en enkelt i *Fra Ribe Amt – En skolestrid i Vester Herred i 1768* (1953), samt flere artikler fra slutningen af 1940'erne i tidsskriftet *Danskeren*, hvor Lønneth bl.a. skrev om *Dansk og Frisisk*. Hvorfor det ikke blev til mere, ved vi ikke, men det kan have at gøre med hans manglende orden og tendens til at skrive notater på alle forhåndenværende papirlappers for- og bagside, således fortælles det, at huset var et sandt rod af notater, papirer og bøger.

Kandidat Lønneth døde i 1973 i Nymindegab – 96 år gammel, men i dag 35 år efter hans død, lever sagnet om ham stadig blandt de lokale. Når

han fortjener at blive trukket frem i denne sammenhæng, skyldes det naturligvis hans sproghistoriske bidrag til universiteterne i København og Århus, og hans indsats vedrørende de gamle lokale indbyggerbetegnelser i Varde Kommune, men naturligvis også, at Lønneth på egnen var en ener – en lokal Montaigne eller en Don Quixote, alt efter hvordan man nu ser på det.

Konklusion

Indbyggerbetegnelser adskiller sig fra stednavne ved, at de består af et stednavn hvortil der føjes en afledningsendelse (suffix). Indbyggerbetegnelserne er ikke faste størrelser, men kan ændre sig over tid, og samtidig er de kildemæssigt vanskeligere at fastslå end stednavnene, som optræder mere regelmæssigt på kort og i tekster. Indbyggerbetegnelserne kan i princippet dannes frit, men på dansk dannes de, som vi har set det, gerne ved hjælp af syv forskellige endelser, hvoraf nogle er af latinsk oprindelse. Disse syv udbredte endelser suppleres dog ofte med en række alternative endelser. Disse må opfattes som en slags hjælpemidler, for der er ingen regler, der styrer dannelsen af indbyggerbetegnelserne. De dannes især ved analogislutninger og slår an i forhold til, hvad der fungerer udtalemæssigt.

Det kan konstateres, at indbyggerbetegnelserne især optræder i købstæderne, givetvis fordi det var herembedskulturen og skriftligheden var. Og samtidig var befolkningstætheden størst. Derfor var der brug for at kunne betegne købstadens borgere som det ene eller det andet. Imidlertid er det ofte blevet anført, at de latinske afledningsendelser skulle stamme fra de gamle katedralskolemiljøer. Det synes dog efter mine undersøgelser ikke at være tilfældet, i hvert fald er det på baggrund af mit kildemateriale umuligt at påvise denne kontinuitet, og det er umuligt ud fra indbyggerbetegnelsen alene at

hævde dette – bare tænk på *esbjergenser*. Det tyder snarere på, at de latinsk inspirerede indbyggerbetegnelser kan være et produkt af nationalromantikken i det 19. århundrede. Således er de danske endelser meget ældre end de latinske og hævdundne betegnelser som *vardenser* og *ripenser*, der tilsyneladende først er registreret i første halvdel af det 20. århundrede, hvor de afløser hhv. *vardbo*, *varder* og *riber*. Hvad angår indbyggerbetegnelserne uden for købstæderne lader de sig ikke spore mere end 100 år tilbage, og en del af dem synes dannet i analogi med andre allerede eksisterende indbyggerbetegnelser. Indbyggerbetegnelsernes historik fortæller os naturligvis, når de eksempelvis går til tilbage til 12- og 1300 tallet, at byens betydning og position i et område strækker sig langt tilbage.

Spørgeskemaundersøgelsen, hvor udbredelsen af indbyggerbetegnelser i Varde Kommune i 2008 blev undersøgt, viste, at kun *vardenser* for alvor er i brug, mens der hersker stor usikkerhed om hvad beboere i de mindre byer kaldes. Til gengæld fremvistes her et væld af forskellige kombinationsmuligheder inden for de gængse afledningsendelser, dog uden at man kan sige, at nogen af dem for alvor er i brug.

Afslutningsvis omtalte jeg kandidat Lønneth fra Henne Strand, hvis arbejde medvirkede til, at vi i dag har kendskab til emnet på disse kanter. Denne lærde mand med sin for egnen særprægede historie, fortjente at blive trukket frem. Hans indsats bestod i, at han flittigt indsamlede sproglige oplysninger og sendte dem til universiteterne i Århus og København. Desværre lider hans indsats inden for indbyggerbetegnelserne under, at der ofte mangler dokumentation.

Indbyggerbetegnelserne har været stedmoderligt behandlet, og som det turde være fremgået, er der tale om en lidt vanskelig sproglig størrelse, og de enkelte betegnelser har tilsyneladende ændret sig meget over tid. Nogle af dem

har været med os siden middelalderen og måske endnu længere tilbage, mens andre lyder gamle, men sandsynligvis er produkter af historiebevidsthed og nationalromantik.

Kilder

Arkiv over indbyggerbetegnelser ved Afdeling for navneforskning, KU
Lønneth-arkivet på Blåbjerg lokalhistoriske arkiv, Nr. Nebel.
Kartoteket på Institut for Navneforskning, Københavns Universitet.

Litteratur

Dalberg, Vibeke: *-boere, -gensere, nitter, og andet købstadsfolk* in Festskrift til Kristian Hald, Kbh. 1974.
Dalberg, Vibeke: Indbyggerbetegnelser i dansk in Mål og mæle. 12. årgang Kbh. 1988.
Møller, Christen: De romanske sprogs indflydelse på nygermansk. Kbh. 1927.
Lindberg Nielsen, Carl: Varde Bys historie 1442-1942. Varde 1942.
Schwartz Lausten, Martin: Danmarks kirkehistorie. Kbh. 1987/1998.

Desuden findes en findes kort avisartikel om emnet: *Tænk at være en ånsesogner* af Tina Christoffersen, Jyske Vestkysten 23.07.2006

Noter

- 1 På Afdeling for Navneforskning på Københavns Universitet er jeg lektor Peder Gammeltoft, lektor Vibeke Dalberg og lektor Michael Lerche Nielsen megen tak skyldig for at have bistået med kyndig assistance vedrørende den eksisterende og uundværlige litteratur om emnet og ikke mindst for at have ryddet mine misforståelser af vejen.
- 2 Vibeke Dalberg indbyggerbetegnelser i dansk, Mål og Mæle nr. 3 1988.
- 3 Afdeling for Navneforsknings arkiv over indbyggerbetegnelser.
- 4 Dalberg 1988 s. 8f
- 5 Skautrup, Det danske sprogs historie s. 255
- 6 Dalberg 1974, s 21f
- 7 Schwarz Lausten 1998 s. 127ff, Dalberg 1974 s. 29
- 8 Lindberg Nielsen 1942, s. 243
- 9 Dalberg 1988, s. 6

- 10 Dalberg 1988 s. 6
 11 Dalberg 1988 s. 7
 12 Kartotek + DgP II 15.4. 1377
 13 DgP II
 14 Søren Marinus Lønneths korrespondance. Brev af 3.3. 1897. Blåbjerg Lokalhistoriske arkiv.
 15 Hvem, hvad, hvor 1942 s. 207
 16 Indb. til Gudmund Schütte fra hhv. Anders Vedel (1918) og cand. theol. Lønneth (1948).
 17 Søren Marinus Lønneths korrespondance. Brev af 3.3. 1897. Blåbjerg Lokalhistoriske arkiv.
 18 Indb. 1912 Eske M. Eskesen, Birkerød, 1918 Anders Vedel, 1948 Lønneth.
 19 Indb. 1919 Anders Vedel
 20 Indb. 1919 Anders Vedel
 21 Indb. 1918 Anders Vedel
 22 Indb. 1912 og igen 1948 Lønneth
 23 Feilbergs ordbog I. s. 635
 24 Indb. Lønneth 1948
 25 Indb. 1948 Lønneth
 26 Indb. 1921 Mar. Kristensen, Askov.
 27 Indb. 1919 Chr. Worm
 28 Indb. hhv. Chr. Worm, Karby 1919 og Lønneth 1948
 29 Indb. 1948 Lønneth
 30 Indb. Mar. Kristensen 1918, Poul Bjerger c. 1923 og Lønneth 1948
 31 Indb. Mar. Kristensen 1918, Poul Bjerger c. 1923 og Lønneth 1948
 32 Dalberg 1988 s. 8
 33 Indb. 1948 Lønneth
 34 Indb. 1948 Lønneth
 35 Uden at det har været mig muligt at verificere, mener lektor Peder Gammeltoft, at *hennebisse* måske kunne relatere til 'Filsøkrigen', hvor de lokale henneboer skred til fysisk magt overfor A/S Filsø?
 36 Dette er blandt andet sprogforskeren Peter Skautrup inde på i Det danske sprogs historie bind IV s. 255
 37 Lindberg Nielsen s. 248. Varde latinskole var blandt de små 29 af i alt 49 latinskoler. De små skoler blev nedlagt som følge af en kvalitetsreform!
 38 Vestkysten 30. 3. 1954
 39 Vestkysten 30. 3. 1954
 40 Vestkysten 11.8. 1962 samt 10. 8. 1967
 41 Vestkysten 11.8. 1962
 42 Vestkysten 11.8. 1962
 43 Vestkysten, august 1972

*John V. Jensen, født 1972, Lundevej 4, 6800 Varde.
 Museumsinspektør for Museet Varde By og Omegn*